

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ «КИЕВСКОЙ СТАРИНИ» У ВИСВІТЛЕННІ СПРАВИ ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО ЧИТАННЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті проаналізовано особливості редакційної стратегії часопису «Киевская старина» (1882-1906) у висвітленні питання організації селянського читання. Зазначено основні тенденції та тематичні напрямки підбору матеріалів.

Ключові слова: селянське читання, часопис «Киевская старина».

В статье проанализированы особенности редакционной стратегии журнала «Киевская старина» (1882-1906) в освещении вопроса организации крестьянского чтения. Отмечены основные тенденции и тематические направления подбора материалов.

Ключевые слова: крестьянское чтение, журнал «Киевская старина».

The features of editorial strategy of «Kievskaya Starina» (1882-1906) magazine are analyzed in the article by means of peasant reading organization illumination. Basic tendencies and thematic directions of materials selection are marked.

Key words: peasant reading, «Kievskaya Starina» magazine.

У другій половині XIX – на початку XX ст. організація народного читання стає важливою складовою народної просвіти, у першу чергу – селянської. Своє відображення ця тема знайшла й на сторінках визнаного тогочасного органу українознавства – часопису «Киевская старина» (1882-1906 рр.). Попри розлогу історіографію часопису [1] та актуалізацію досліджень історії діяльності сільських бібліотек і читалень [2], проблема висвітлення на сторінках «Киевской старины» (далі – «КС») питань організації селянського читання ще не потрапляла до фокусу дослідницької уваги, її аналіз становить мету цієї розвідки. Об'єктом дослідження виступає часопис «Киевская старина», предметом – особливості визначення редакційної стратегії у підборі матеріалів щодо організації книжково-бібліотечної справи в українських селах Наддніпрянської України та основний зміст цих матеріалів.

До 1890-х рр. зазначена проблема досить епізодично потрапляла на сторінки «КС», окремі відомості про неї можна знайти в опублікованих документах особового та бібліографічного характеру. У них помітний загально-просвітницький характер ініціатив із забезпечення селян спеціальною літературою та прилучення їх до читання. З послабленням цензурного тиску та корегуванням редакційної стратегії на зламі XIX-XX ст. на шпальтах видання (передусім у рубриках «Текущие известия»,

«Документы, известия и заметки») збільшується обсяг матеріалів щодо тогочасних громадсько-політичних та культурних суспільно-значущих питань, які підіймаються також й у дозволених до друку літературних творах українською мовою в російській транслітерації та чисельних передруках із місцевої преси.

Судячи з матеріалів часопису, вже у XVIII – першій половині XIX ст. ціла низка просвітницьких ініціатив владних органів та приватних осіб була спрямована на формування вміння селян ознайомлюватись із друківаними текстами й використовувати вміщені в них відомості. В одній з заміток йшлося про знайдену книжечку з господарськими порадами для селян (XVIII ст.), «тон передмови» та назва якої змусили автора матеріалу зробити припущення, що написана вона була польським автором, який піклувався про «благо народу польського, вітчизни польської», сподіваючись на її спасіння за допомогою підняття «рівня моральності та матеріального становища народу». Автор рекомендував усім власникам змушувати своїх підданих змолоду вправлятися у «руському читанні», щоб мати «відмінних господарів, досвічених у догляді за домашнім скотом, відмінних коновалів, корисних слуг та конюхів при стадах та конюшнях, а від цього швидко розвинулася б торгівля та благоустрій краю» [3]. У 1862 р. розпорядники Полтавської недільної школи клопотались про отри-

мання дозволу допустити у села деякі книжки для початкового навчання рідною мовою [4]. У 1860-х рр. видання «сільського читання для простого народу» українською мовою намагались zorganizувати «інтелігентні малороси, що групувалися у Петербурзі навколо редакції «Основи». Відомі їх старання про видання книг та брошур по різних галузях. Зокрема С. Метлинський та М. Костомаров планували перекладати українською «Сельское Чтение» кн. Одоевського [5; 6]. Просвітницькі завдання мало й засноване у 1865 р. графінею А. Д. Блудовою Острозьке братство, до складу якого входили П. Г. Лебединцев, М. А. Тулов, М. А. Рігельман, Г. П. Галаган [7]. Але якщо українофіли робили акцент на мові видань, то «братчики» – на їхній «корисності» для справи «православ'я та російської народності».

«КС» свідчить, що наприкінці XIX – на початку XX ст. налагодженням селянського читання у Наддніпрянській Україні опікувалась значна кількість державних установ, громадських організацій та окремих осіб. Так, до справи видання та розповсюдження доступних книг і брошур (російськомовних або «приспособлених за мовою до умов побуту даної місцевості»), допущення їх до сільських бібліотек та організації читань для селян, різною мірою були дотичні: медичний департамент міністерства внутрішніх справ, міністерство землеробства, лікарські інспекції, земства Полтавської, Чернігівської, Харківської та Херсонської губерній (з організованими ними книжними складами та лавками), Одеська міська дума, сільськогосподарські товариства, Київське товариство письменності на чолі з В. П. Науменком, Єлисаветградське товариство розповсюдження писемності і ремесел, Харківське товариство розповсюдження у народі письменності, Санкт-Петербурзьке благодійницьке товариство видання загальнокорисних і дешевих книг, яке спеціалізувалось на випуску популярних народних брошур українською мовою. До 1904 р. Харківське товариство розповсюдження в народі письменності за 10 років видало 58 найменувань книг, Київське малоруське видавництво «ВикГ» за 8 років – 35, Б. Д. Грінченко за 6 років – 45. Члени Санкт-Петербурзького благодійницького товариства, переймаючись скудністю науково-популярної літератури українською мовою, наприкінці 1902 р. для поширення кола авторів-популяризаторів запропонували понад 100 «компетентним особам» взятись за розробку окремих тем. У відповідь отримали обіцянки співробітництва та написання 30 рукописів. Популяризувати видання планувалось під час сільськогосподарських виставок. Роботу з «полегшення доступу кращим друкованим творам у різні прошарки суспільства» провадили діячі артлі «Книжний Міръ» на чолі з діячем кооперативного руху С. Громаном: намагались встановити контакти з читаючою публікою, надавати книги для попереднього перегляду та пільгові умови кредиту на популярні видання [8]. Взагалі побутувала думка, що без допомоги «освічених класів» селяни

не могли розібратися у кйпах друкованих видань, тому на шпальтах часопису давались чисельні вказівки «особам, що керують народним читанням і взагалі всім, хто має справу з читачем з народу». Стверджувалась необхідність вивчення читацьких запитів та вимог до книги.

Сторінки «КС» наповнені відбитками дуже різномірних ідей, якими обґрунтовувалась необхідність поширення селянського читання. Основою їх були переплетіння просвітницьких та національних ідеалів. Так, педагог М. Чалий був переконаний, що письменні селяни мали розуміти будь-яку книгу з корисними для них відомостями. Читання мало відволікати від шинку, допомагати боротися з «польською пропагандою», сприяти підняттю «рівня розумового та морального розвитку» заради «добробуту народу, сили та кріпості державного організму». На його погляд, селяни перестали задовольнятися церковнослов'янською грамотністю, бажаючи, щоб їх діти вміли читати і цивільну літературу [9]. Проф. І. Сікорський «відсутність керівництва народним життям з боку культурних класів суспільства», зокрема у забезпеченні спеціальною «народною літературою» з відомостями про «зовнішню природу», вважав однією з причин збільшення серед селянства прихильників мальованщини [10]. Необхідність скасування заборони на публікацію українського перекладу Біблії підкріплювалася аргументом, що відсутність цього видання є «гальмом для просвіти народу в душі справжнього християнства» – переклад сприяв би «свідомій, осмисленій» релігійності [11]. Справа селянського читання сприймалась як важлива частина «позашкільної освіти народу» та розповсюдження «загальнокорисних книг» [12]. Згадане вище Санкт-Петербурзьке благодійницьке товариство позиціонувало себе, як «ідейну народно-просвітницьку установу, що об'єднує інтелігентні громадські сили у єдиній спільній праці – культурного, у широкому смислі, підйому малоруської народної маси», духовного розвитку й економічного добробуту «найменшого брата» на «практичному ґрунті пристосування до його національних та побутових особливостей» [13]. Б. Грінченко додав питанню про сенс селянського читання суспільно-політичного відтінку, створюючи художній образ молодого селянина, який хотів навчитися читати, щоб знати: «як воно і через що і на що робиться», «чого так люди живуть», «невже не можна кращого порядку завести» [14].

При тому, що у «КС» траплялись документальні матеріали, у яких вказувалось на слугування селянського читання польським чи російським національним інтересам, дописувачі часопису були переконані у корисності читання українською мовою. Критично зображувалися селяни, які за допомогою навчання намагались «вилізти у пани», підкреслюючи свою відмінність від «мужиків» – «настоящей необразованной животной» голоти (збережений стиль оригіналу. – В. В.); «грамотні селянські синки, продукт сучасної школи» навіть

протиставлялися «безграмотним батькам, що чесно живуть традиціями та звичаями завітної старовини» [25]. Невипадково такими частими були згадки про ініціативи різних громадських установ щодо видання книжок та періодичних видань для народу українською мовою [15]. Перешкоди друку «народною» мовою науково-популярних брошур називались причиною «слабкого культурного росту малороса у порівнянні з іншими народностями, які живуть у Росії» – читачу необхідно було засвоювати не тільки спеціальні поняття та терміни, а й низку незрозумілих літературних російських слів [16]. За матеріалами «КС», в українських інтелектуальних колах розповсюдженою була думка, що українські селяни, не маючи зрозумілих книг, поступово втрачали охоту до читання. Одним з наслідків було те, що в українських губерніях за приговорами волосних та сільських сходів було відкрито значно менше самоосвітніх установ, ніж у центральних російських. Попри чисельні клопотання, владні органи упереджено ставились до українських видань (не дозволялося друкувати навіть такі брошури: «Як годувати малих дітей» або «Дещо про світ Божий», хоча остання неодноразово перевидавалася російською мовою) [17].

Відзначались випадки, коли щастило видавати українські брошури історичного, літературознавчого та природничого змісту або й дитячу літературу [18]. У 1901 р. голова видавничого комітету Харківського товариства розповсюдження письменності проф. Д. Багалій зазначив, що 58 випущених комітетом видань склали лише 34,5 % від розглянутих матеріалів (основною перешкодою була цензура), але й серед них – обмаль українських текстів, адже українською дозволялось друкувати художні твори, але заборонялися переклади з російської; припускалося видання пам'яток історичних, літературних та етнографічних, у той же час існували труднощі із друком «корисних для народу» науково-популярних брошур з медицини, ветеринарії, сільського господарства. Те, що дозволялось приватним видавцям, не було можливим для комітету [19]. У 1904 р. Б. Грінченко занотував, що заборонені для друку українською мовою були всі книги науково-популярного, педагогічного, утилітарного характеру, не дозволялось випускати навіть книжки про «цукор, Фінляндію, Колумбію, Гуттенберга, Олександра Македонського, Лінкольна, Ів. Гуса, про користь птиць, про холеру, про любов до звірів, про картоплю тощо». Небагатьом книжкам, яким пощастило «прослизнути» до типографій, не під силу було «задовольняти розумовий голод народних мас, для того, щоб розігнати ту темряву невігластва, в якій бродять навпомацки ці маси» [20]. У тому ж таки 1904 р. Київське товариство писемності клопоталось про зміну існуючих правил видання та розповсюдження «народно-популярних книг малоруською мовою» педагогічного, науково-популярного і художнього характеру [21]. З матеріалів видання можна дізнатися, що друкувати народні брошури українською

мовою могли дозволити по лінії медичного та сільськогосподарського відділів урядових структур. Значно складніше було отримати згоду від Міністерства народної освіти, тим більше, якщо йшлося про допущення книг українською мовою до сільських бібліотек-читалень. До 1905 р. неприпустимою вважалась можливість виходу українських спеціалізованих періодичних видань [22].

Чимало статей і заміток «КС» пропагували зусилля державних та громадських інституцій у справі «розповсюдження у народі корисних знань» з природничих наук, адже саме вони мали безпосередньо сприяти підняттю селянського добробуту. Наукові відомості з медицини та сільського господарства протиставлялись поширеним серед селянства уявленням та соціокультурним практикам, які називали «темнотою» та «неуцтвом». Серед народу планувалось поширювати знання з гігієни і боротьби з інфекційними захворюваннями [23], для цього, зокрема, Полтавською повітовою земською управою купувалась маса перекладених українською мовою брошур, виданих «Обществом русских врачей в память Н. И. Пирогова», написаних так, щоб їх зрозуміли «навіть найменш розвинені селяни» [24]. У 1898 р. з'їзд земських лікарів і представників земств Чернігівської губернії висловився за необхідність видання популярних книг та проведення бесід з медицини та гігієни місцевою народною мовою [25].

Популяризацією природничих відомостей українською мовою займався Санкт-Петербурзьке благодійницьке товариство видання загальнокорисних і дешевих книг [26] та, в міру можливості, інші товариства писемності. Д. Багалій писав: «Якщо селянин-великорос неохоче читає книжки з сільського господарства або медицини, то поселянин-малорос *зовсім відмовляється* (авт. курс. – В. В.) від них і, відповідно, позбавляється могутнього засобу для підняття своєї сільськогосподарської культури, для захисту свого здоров'я від бича хвороб. Не дивно, що за таких умов безпристрасні спостерігачі констатують факт слабкого культурного зростання малороса порівняно з іншими народностями, які живуть у Російській імперії» [27]. На нараді Харківського товариства сільського господарства у 1902 р. професор шкодував, що лише мізерна кількість виданих місцевим товариством писемності книжок стосувалась інтересів сільського господарства. На цій же нараді було вирішено створити серію книжок з сільського господарства, пристосованих «для умов півдня». З такою ж метою Херсонське земство оголосило конкурс на написання популярних брошур для народного читання з сільського господарства [28]. На Полтавському кустарному з'їзді засобом допомоги кооперативному рухові визнавалось видання популярних брошур «місцевою народною мовою» з питань кооперації [29].

Цікавим аспектом проблеми «народних читань» є проблеми рецепції селянами книжного знання та репертуару улюблених серед них книжок. У виданні

можна зустріти згадки про практичне використання селянами вміщених у книжках відомостей (напр., у лікувальних практиках або у перейнятті з друкованих збірників візрів узорів вишивок). Уявлення про таємниче значення книг входили до обрядовості – фіксувалися випадки, коли при народженні хлопчика, під час обряду «зливок» породіллі, «бабка» клала на підлогу сокиру та книгу, приговорюючи: «Щоб дрова рубав та книжку читав». Видання релігійного характеру в уяві селян набували майже містичного значення. Так, апокриф «Сон Богородиці» використовували при лікуванні. П. Майорський у художній формі описав, як в одному з хуторів було два чи три грамотії, але й ті «не шкідливі» – не розуміли ані друкованого, ані писаного. Маленький хлопчик, який освоював грамоту, для «баб» читав сонники та «святки», а «мужиків» розважав читанням віршиків з смішними для них російськими словами. Про Біблію на хуторі тільки чули, причому вважали, що читати її небезпечно, бо «можна дочитатись до того, що зайти голосвіта», але той, хто все ж зможе дочитати її до кінця, «освячується, бо побачить в їй все, що в світі». За переказами, в світі, крім Біблії, існувала ще одна книга – бібліотека, «тільки прочитавши бібліотеку, можна напевне сподіватись царства небесного» [30].

Представники інтелектуального кола «КС» переймалися непорядкованістю селянського читання. У переддруку з «Літературно-Наукового Вісника» згадувалось про дослідження, проведене в одному з українських сіл, – за допомогою учнів місцевої школи були зібрані дані про наявність будь-якої літератури у 143 сім'ях. Усього знайшли 866 книг, з них: 409 – релігійного змісту (178 – церковнослов'янською мовою, 231 – російською); 298 екземплярів лубкової «народної» літератури; 54 підручники (серед них багато задачників); 18 книжок «всілякого сміття» («Каталог музичного магазину», «Устав общества велосипедистов» тощо); 5 видань з сільського господарства (одна – авторства Є. Чикаленка, інші – «невідповідні», які потрапили до рук селян «випадково»). Були також 72 українські книжки (розповсюджувались завдяки книжковій торгівлі земства), з них «найбільше пощастило» «Наймичці» та «Кайдашеві сім'ї» завдяки їх дешевій ціні. Висновок був невтішним: «Ось і весь літературний багаж одного з наших сіл. Якщо взяти до уваги, що у згаданому селі школа існує більше 40 років і що у ньому відбувається

продаж книг з земського складу, то можна прийти до досить сумних роздумів стосовно чималої кількості тих закутків, куди не досягають промені просвіти ні від шкіл, ні від культурних центрів» [31]. Занепокоєння викликало поширення серед українського селянства лубкової літератури, видавці якої не рахувались з «моральним, так би мовити, обов'язком давати народу справжню духовну поживу, корисне читання» – переробляли твори українських письменників, викривляли українську мову [32]. При цьому відзначалось, що рецидиви неписьменності частіше зустрічались серед дорослого населення, яке не мало змоги читати через постійну господарську завантаженість та відсутність зрозумілих книжок з сільського господарства та медицини українською мовою. Натомість селянські діти, хоч і важко, але засвоювали російську мову й читали Ф. Достоєвського, В. Скотта, І. Гончарова и ін. [33]. Були селяни, які зачитувались творами українських класиків. В одному з описів Слобідської України згадується якийсь Іван Штурба – з дитинства був навчений грамоті, ще знаходячись у кріпацтві, у 1812 р. зміг налагодити власну комерцію, читав Д. Бантиш-Каменського, Г. Сковороду, Г. Кониського, І. Котляревського [34]. На зламі XIX–XX ст. популярними серед хліборобів були твори І. Левицького [35]. Потреба у зміні доступного переліку книжок усвідомлювалася й деякими селянами. Під час засідання Костянтиноградського комітету про потреби сільськогосподарської промисловості, одна з дам заявила, що селяни набули б багато знань, якщо б перечитали всі книги своїх бібліотек, на що відгукнувся один з присутніх селян: «і книжок треба інших, ми і на книжки корисні будемо давати гроші» [36].

Отже, у репрезентації на сторінках «КС» питань організації селянського читання у Наддніпрянській Україні центром уваги стає боротьба за можливість видання та поширення видань для народу українською мовою. Зі змісту відомостей підібраних до публікації статей та заміток можна виділити інформацію про установи, товариства та персонал, що опікувалися справою селянського читання; визначення зацікавленими особами мети організації цієї справи, та переліку книжок, які призначалися для селян і читалися ними. Знайшла висвітлення тема ролі інтелігенції у освіті народу, формуванні його національної та політичної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко. – К. : Вид-во «Темпора», 2005; Тиховліс І. О. До історіографії часопису «Киевская старина» / І. О. Тиховліс // Вісник Дніпропетровського університету. – Історія та археологія. – 2008. – № 16. – С. 220–223.
2. Лучка Л. М. Сільські бібліотеки та читальні Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Л. М. Лучка // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / [редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін.]. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 38–47; Целикова М. В. Деятельность Касимовского земства Рязанской губернии по открытию народных бесплатных библиотек-читалень / М. В. Целикова // Библиотечное дело. – 2011. Сковорцовские чтения. – М. : Моск. гос. ун-т культуры и искусства, 2011. – С. 203–206 та ін.

3. Нейман Ц. Г. Любопытная книжица конца XVIII ст. / Ц. Г. Нейман // КС. – 1884. – Т. 9. – С. 526.
4. Шафранов П. А. К истории народного образования в южнорусских губерниях / П. А. Шафранов // КС. – 1902. – Т. 79. – Документы, известия и заметки. – С. 77.
5. Письмо А. А. Метлинского к Н. И. Костомарову о проекте общества для издания малорусских народных книг // КС. – 1901. – Т. 72. – С. 68–72.
6. О. Левицкий Неосуществленный проект Общества распространения сельскохозяйственных знаний в Малороссии / О. Левицкий // КС. – 1903. – Т. 80. – С. 69–70.
7. Гордиевский И. Письма графини Антонины Дмитриевны Блудовой к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву / И. Гордиевский // КС. – 1902. – Т. 76. – С. 73–102.
8. Полезные издания для народа // КС. – 1902. – Т. 79. – С. 22; Народная брошюра по метеорологии на украинском языке // КС. – 1904. – Т. 86; К вопросу о чтениях для народа по сельскому хозяйству // КС. – 1902. – Т. 79. – С. 177–179; Земские книжные лавочки // КС. – 1902. – Т. 79. – С. 179–181; Фонд для издания общепольных и дешевых книг на малорус. языке // КС. – 1903. – Т. 81. – С. 37–38; По поводу открытия нового просветительского общества // КС. – 1899. – Т. 64. – С. 89; Благотворительное общество издания общепольных и демократических книг // КС. – 1899. – Т. 65. – С. 26–27; В. Д. Отчет благотворительного Общества издания общепольных и дешевых книг за 1901 год / В. Доманицкий // КС. – 1902. – Т. 78. – С. 154–156; Артель «Книжный мир» // КС. – 1902. – Т. 79. – С. 21–22; Открытие народного киевского Общества Грамотности // КС. – 1902. – Т. 79. – С. 176; Доклад П. А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования // КС. – 1905. – Т. 88. – Документы, известия, заметки. – С. 24; Поточный В. Отчет Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг за 1903 год. / В. Страшкевич // КС. – 1904. – Т. 86. – № 9. – Библиография. – С. 120–122.
9. Чальи М. Очерки народной жизни (1863 год) / М. Чальи // КС. – 1897. – Т. 58. – С. 32–38.
10. О. Левицкий О сектантах в Киевщине / О. Левицкий // КС. – 1902. – Т. 79.
11. Яблоновский В. Как молятся наши старики-крестьяне / В. Яблоновский // КС. – 1904. – Т. 87. – Документы, известия и заметки; [Гринченко Б.]. О положении украинской печати / Б. Гринченко // КС. – 1904. – Т. 87. – Текущие известия. – С. 54–60.
12. Земские книжные лавочки... – С. 179–181.
13. Поточный В. Указ. соч. – С. 120–122.
14. Гринченко Б. Серед темної ночі / Б. Гринченко // КС. – 1901. – Т. 73. – С. 234.
15. Письмо А. А. Метлинского к Н. И. Костомарову... – С. 68–72; Доклад П. А. Зеленого... – С. 24; Медицинский народные брошюры и решение этого вопроса в Киевской уездной управе // КС. – 1905. – Т. 88. – Документы, известия, заметки. – С. 27; Добрый почин // КС. – 1901. – Т. 73. – Текущие известия. – С. 159; Капитальный вопрос в школьном деле // КС. – 1901. – Т. 72. – Текущие известия. – С. 85; Важное ходатайство // КС. – 1901. – Т. 73. – Документы, известия и заметки.
16. Ходатайство по вопросу о положении малорусской печати в России // КС. – 1901. – Т. 73. – Текущие известия. – С. 160–162.
17. Доклад об изменении правил по изданию и распространению народных популярных книг на малорусском языке // КС. – 1904. – Т. 87. – Текущие известия. – С. 161.
18. В. Д. Отчет благотворительного Общества... за 1901 год. – Т. 78. – С. 154–156; Про сырит. Збирничок для дітей упорядкував Гнат Галайда. Харьков // КС. – 1904. – Т. 84. – Текущие известия. – С. 92–93.
19. Ходатайство по вопросу о положении малорусской печати в России. – С. 160–162.
20. [Гринченко Б.]. О положении украинской печати. – С. 54–60.
21. Доклад об изменении правил... – С. 161.
22. Полезные издания для народа. – С. 22; К вопросу о чтениях для народа по сельскому хозяйству // КС. – 1902. – Т. 79. – С. 177–179.
23. Полезные издания для народа. – С. 22.
24. Популяризация медицинских сведений // КС. – 1901. – Т. 73. – Текущие известия.
25. Доклад об изменении правил... – С. 161.
26. Народная брошюра по метеорологии... – Т. 86.
27. Украинский язык в комитетах Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности // КС. – 1903. – Т. 80. – Текущие известия. – С. 83–84.
28. К вопросу о чтениях для народа по сельскому хозяйству // КС. – 1902. – Т. 79. – С. 177–179.
29. Брошюры на народном языке по вопросу кооперации // КС. – 1901. – Т. 75. – Текущие известия. – С. 88.
30. Майорский П. До науки / П. Майорский // КС. – 1904. – Т. 86. – С. 294–299.
31. Что читает деревня? // КС. – 1901. – Т. 73. – Текущие известия. – С. 157–158.
32. Гр. Сьогобочний. [Коваленко Г. А.] Лубочная украинская литература / Г. А. Коваленко // КС. – 1905. – Т. 89. – Библиография. – С. 8.
33. Народный язык в народной книге // КС. – 1902. – Т. 77. – Текущие известия. – С. 172.
34. Из недавнего прошлого Слободской Украины // КС. – 1896. – Т. 53. – С. 208.
35. Украинская книга и читатели из народа // КС. – 1905. – Т. 88. – Документы, известия, заметки. – С. 262.
36. М-ский. Ф. Вопросы о народном просвещении в комитетах о нуждах сельскохозяйственной промышленности / Ф. Матушевский // КС. – 1902. – Т. 79. – Текущие известия. – С. 168.

Рецензенти: **Котляр Ю. В.**, д.і.н., проф.;
Задунайський В. В., д.і.н., проф.

© Волошенко В. О., 2012

Дата надходження статті до редколегії 4.12.2012 р.

ВОЛОШЕНКО Вікторія Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії і філософії Донбаської національної академії будівництва та архітектури.